

ПРИСЯЖНЮК
Микола Володимирович,
доктор сільськогосподарських наук,
головний науковий співробітник
сектору архівів ННСГБ НААН
(м. Київ)

**ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУРСІВ
В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ З ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЗНАНЬ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Розкрито передумови створення та діяльність сільськогосподарських курсів Чернігівської губернії та висвітлено їхню роль у розвитку освітньої діяльності регіону. Аналізується навчальна та просвітницька діяльність курсів, яка стала важливим фактором становлення системи аграрної освіти в країні. Наведено їхнє матеріально-технічне забезпечення, фінансування, навчальні програми, розклад занять, основні види робіт під час проходження слухачами виробничої практики, а також представлено характеристику слухачів курсів. Встановлено, що курси проходили в період з кінця травня до початку липня. Визначено, що викладачі курсів у короткий термін створили навчальні плани, розробили завдання для слухачів та зробили неоціненний внесок у просвітницьку діяльність населення. Виявлено, що виробнича практика мала органічний зв'язок практичних завдань із вивченими теоретичними дисциплінами. Доведено, що діяльність сільськогосподарських курсів Чернігівської губернії стала важливою ланкою у справі підготовки аграрних фахівців.

Ключові слова: Чернігівська губернія, сільськогосподарські курси, сільське господарство, навчання, слухачі курсів, викладачі курсів.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУРСОВ
В ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ С ПОПУЛЯРИЗАЦИИ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЗНАНИЙ В НАЧАЛЕ ХХ ст.**

Раскрыты предпосылки создания и деятельности сельскохозяйственных курсов Черниговской губернии и освещена их роль в развитии образовательной деятельности региона. Анализируется учебная и просветительская

деятельность курсов, которая стала важным фактором становления системы аграрного образования в стране. Приведены их материально-техническое обеспечение, финансирование, учебные программы, расписание занятий, основные виды работ при прохождении слушателями производственной практики, а также представлена характеристика слушателей курсов. Установлено, что курсы проходили в период с конца мая до начала июля. Определено, что преподаватели курсов в короткий срок создали учебные планы, разработали задания для слушателей и сделали неоценимый вклад в просветительскую деятельность населения. Выявлено, что производственная практика имела органическую связь практических задач с изученными теоретическими дисциплинами. Доказано, что деятельность сельскохозяйственных курсов Черниговской губернии стала важным звеном в деле подготовки аграрных специалистов.

Ключевые слова: Черниговская губерния, сельскохозяйственные курсы, сельское хозяйство, обучение, слушатели курсов, преподаватели курсов.

ACTIVITY OF AGRICULTURAL COURSES IN THE CHERNIGIV PROVINCE ON POPULARIZATION OF AGRICULTURAL KNOWLEDGE AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES

The prerequisites of creation and activity of agricultural courses of Chernihiv province are revealed and their role in development of educational activity of the region is highlighted. The educational and educational activities of courses are analyzed, which became an important factor in the formation of the system of agrarian education in the country. Their logistical support, financing, curriculum, schedule of classes, main types of work during the course of the students' practical training are presented, as well as the characteristics of the students of the courses are presented. It has been established that courses took place between the end of May and the beginning of July. It was determined that the course teachers in the short term created curricula, developed tasks for listeners and made an invaluable contribution to the educational activities of the population. It was revealed that the industrial practice had an organic connection of practical problems with the studied theoretical disciplines. It is proved that the activity of agricultural courses of the Chernihiv province became an important link in the training of agricultural specialists.

Key words: Chernihiv province, agricultural courses, agriculture, training, course attenders, course teachers.

Світовий досвід показує, що розвиток сільського господарства забезпечується перш за все завдяки наявності ефективної системи підготовки кваліфікаційних кадрів. Враховуючи актуальність проблем, які сьогодні стоять

перед агропромисловим комплексом, цікавим є дослідження історичного досвіду діяльності сільськогосподарських курсів в контексті формування системи галузевої освіти, оскільки забезпечення аграрного сектора висококваліфікованими кадрами продовжує залишатися актуальним і в сучасній Україні.

У працях І. Білоконського, М. Василевської, К. Гамалії та ін. висвітлені окремі аспекти розвитку сільськогосподарської освіти на початку ХХ ст., подані окремі відомості й про поширення сільськогосподарських знань за допомогою організації курсів для населення і вчителів шкіл. Проте ці дані є фрагментарними.

Тому *метою даного дослідження* було розкрити історію поширення сільськогосподарських знань в Чернігівській губернії на початку ХХ ст. за допомогою організації сільськогосподарських курсів.

Процеси модернізації, які розпочалися в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. мали значний вплив на сільське господарство. Науково-технічний прогрес вимагав змін в аграрній галузі, пристосування її до ринкових умов. Реформа 1861 р. не ліквідувала поміщицьке землеволодіння, селяни зберегли невеликі наділи землі. При цьому більшість селян продовжували працювати по-старому, з недовірою ставилися до нововведень, чому сприяв їх природній консерватизм. Допомогти їм у веденні сільського господарства повинні були сільськогосподарські курси, завданням яких було пропагувати серед селян передові прогресивні технології ведення сільського господарства.

Так, з 1908 р. Чернігівське губернське земство розпочало щороку організовувати районні сільськогосподарські курси для осіб, які займалися сільським господарством.

Тривалість сільськогосподарських курсів тривала 1 ½ міс. У 1908 р. такі курси відбулися в м. Ніжин, 1910 р. – Борзна, 1909 р. – Новгород-Сіверську Чернігівської губернії.

Кошти для курсів надходили з асигнувань Чернігівського губернського земства у розмірі 1000 крб., Департаменту землеробства 500 крб. і ще 500 крб.

виділяло повітове земство того повіту, де планувалося провести курси. Загальна сума становила 2000 крб. Крім того, Губернська управа відряджала за власний рахунок губернського агронома, трьох лекторів-інспекторів з сільського господарства Департаменту землеробства, спеціаліста з тваринництва, інструктора з садівництва Чернігівської губернії для читання лекцій на курсах. Повітове земство відряджало повітового агронома для організації курсів, пошуку приміщення для читання лекцій, гуртожитку для слухачів, формування матеріалу для практичних занять, а також викладання.

За характером викладання курси були різнобічними, лектори намагалися надати роз'яснення за всіма актуальними темами з сільського господарства. На курсах викладали такі предмети, як: «Землеробство» (основи природознавства, ґрунтознавство, загальне землеробство, удобрення, знаряддя і машини, травосіяння і луківництва), лектором яких призначали інспектора з сільського господарства Чернігівської губернії та двох повітових агрономів. Для читання лекцій запрошували викладачів як з Чернігівської губернії так і з інших. Так, у 1909 р. для викладання дисципліни «Знаряддя і машини» було запрошено асистента Київського політехнічного технікуму; «Тваринництво» (конярство, скотарство вівці та свині) – спеціаліста з тваринництва Чернігівської губернії; у 1908 р. «Молочна справа» – відомого ученого у галузі молочного скотарства та молочної справи А.А. Калантара; «Садівництво і городництво» – інструктора з садівництва Чернігівської губернії; «Бджільництво» – щороку запрошували різних лекторів.

Приміщення для курсів надавали зазвичай громадські установи. У 1908 р. курси проводилися у зручному приміщенні – корпусі Ніжинської Земської лікарні, 1909 р. – Народному будинку, 1910 р. – Земській школі – великому цегляному приміщенні. Гуртожиток для слухачів та квартири викладачів організовувалися у тому ж місці, що й курси або в окремо орендованому будинку. Навчання на курсах було безкоштовним. Гуртожиток орендували за кошти курсів. Крім того, усі бажаючі могли замовити харчування, яке коштувало 20-30 коп. (2 страви).

На курси приймали осіб, які займалися сільським господарством та мали освіту, не нижче сільськогосподарської школи. Слухачами були селяни різних повітів Чернігівської губернії, але більшість 70-78% з сусідніх з ним повітом, де організовувалися курси. Серед селян переважали молодь у віці від 15 до 30 років. У 1910 р. їхня кількість становила 58%. Курси проходили з 15 травня до 1 липня. Даний період пояснювався наявністю відносно вільного часу – між посівом та збиранням урожаю. Відсоткове співвідношення селян до інших верств населення, які навчалися на курсах у 1908 р. становило 50%, 1909 р. – 40%, 1910 р. – 48%. Другою за чисельністю групою до 35% були учителя народних шкіл. Учителі у літній час – на канікулах, також відвідували курси. Але учителів та й взагалі не селян-землеробів зараховували на курси досить прискіпливо. Слід зазначити, що робота у сільському господарстві була головною вимогою для претендентів, які хотіли навчатися на курсах. Виключення становили лише особи, які могли стати «провідниками» цих знань для народу, а саме вчителі, які мали шкільні сади та пасіки, дяки, сільські фельдшери та ін., тобто люди, які мали тісне спілкування з сільським населенням. Третя порівняно малочисельна група слухачів – це особи різних професій, сільське господарство для яких було лише додатковим заняттям.

Загальна кількість постійних слухачів на Ніжинських курсах становила 67 люд., Новгород-Сіверських – 41, Борзнанських – 63 люд [1, с. 337–356].

Навчання на курсах розпочиналося о 8 год. ранку і тривало до 13 год. викладачі протягом п'яти годин читали лекції, після обіду з 16 год. до 20 год. проходили практичні заняття. Час для лекцій розподілявся між 2-3 лекторами по одній або дві години на день. Сім лекторів чергувалися, читаючи свій предмет у першу або другу половину дня. Слід зазначити, що з метою легшого сприйняття матеріалу читання лекцій супроводжувалося демонструванням настінних таблиць, фотографій, діапозитивів, колекцій музею Чернігівського губернського земства тощо. Так, розбірну модель корови придбану у П.Ф. Гросмана і Й.М. Кнебелі (книговидавці) в Москві на якій було позначено шкіряний покрив, кістяк, мускулатуру, внутрішні органи тощо

використовували для вивчення анатомії та фізіології; діапозитиви – шлунку корови, схему кровообігу – серця та кровоносних судин, легень, нирок, шкіри, матки. Для вивчення кормів (сіно, солома, зелені корми, бульба, зерно, заводські відходи та корми тваринного походження) використовували пробірки, на які кріпився картон із зазначенням його хімічного складу – відсотку води, білку, вуглеводів та жирів. Процес травлення у тварин демонстрували шляхом приготування штучного шлункового соку і розчиненого у ньому грубого корму.

Практичні заняття щоденно проводилися двома лекторами з двома групами слухачів по чергово [1, с. 337–356; 2, с. 325–336].

Три або чотири рази на тиждень організовувалися читання ввечері з 21 год. до 22–23 год. Метою читання було повторення пройденого матеріалу прочитаного лекторами на курсах, або доповнення до нього. При курсах була бібліотека, укомплектована відповідно до навчального плану.

На організацію практичних занять зверталася особлива увага. Так, з 1910 р. було введено показову годівлю худоби на курсах. На її організацію було виділено 100 крб. На ці гроші було орендовано приміщення, зроблено стійла та годівниці для шести корів. Годували тварин лучним сіном, картоплею, житнім борошном, підгодовували – озимою викою з вівсом. Добовий надій шести корів становив 78 фунтів. Витрату кормів визначали безпосередньо слухачі курсів. Витрату кормів, вимірювання молочної продуктивності корів визначали щоденно, два рази на добу. Крім того, слухачів навчали технології відлучення телят від матерів та привчання їх до напування молоком з пляшки. Випоювання велося за встановленими нормами. Техніці доїння навчали, як місцевих доярок так і усіх бажаючих слухачів курсів.

Практичні заняття з дисципліни «Тваринництво» були присвячені методам відбору молочної корови. Ознайомлення з даною справою відбувалося на скотному дворі. Практикувалися ж слухачі у відборі молочної корови на сільських вигонах худоби.

Також слухачі відвідували парувальні пункти. Тут детально розглядалися питання розведення та способи покращання худоби. З анатомією слухачі

детально ознайомлювалися шляхом екскурсій на бійню, де проводився забій худоби.

Для ознайомлення з хворобами великої рогатої худоби і коней слухачі відвідували земський ветеринарний лікувальний пункт: оглядали тварин, які були приведені на амбулаторний прийом. Ветеринарний лікар читав лекцію щодо інфекційних хвороб у коней та великої рогатої худоби.

Для конярів проводилися практичні заняття з вибору коней на Троїцькому ярмарку (Харківська губернія), попередньо пояснення давалися на скотному дворі. Потім слухачі відвідували парувальний пункт. Для ознайомлення з технікою та правилами кування коней слухачів направляли до Новгород-Сіверську, де відбувалися практичні заняття у кузні, підковував коней спеціально запрошений кавалерійський коваль.

У Ніжині на сільськогосподарському складі демонстрували обладнання, яке використовували для підготовки кормів до згодовування. З дисципліни «Скотарство» демонстрували розділення туші худоби, з «Вівчарства» — стрижку овець з відповідними поясненнями.

При проходженні курсу «Молочна справа» слухачі курсів мали змогу розглядати препарати бактерій під мікроскопом. Вони практикувалися у визначенні відсоткового вмісту жиру в молоці. Їм демонструвалася технологія виробництва вершкового масла. Демонстративний сепаратор був фірми Альфа Ноблель. Крім того, слухачам показували діапозитиви робіт музею Чернігівської губернського повіту з книг, каталогів тощо відповідно курсу А.А. Калантара — видатного вченого в галузі молочної справи та скотарства.

Майже усіма слухачами сільськогосподарських курсів велося конспектування лекцій предметів. До екзаменів вони готувалися групами, виключно по конспектам лекцій. Для полегшення засвоєння предметів розроблялися запитання, які охоплювали весь пройдений матеріал. Даний прийом виявився доволі практичним, значно скорочуючи час підготовки до екзаменів.

Після закінченню курсів слухачі здавали экзамени. Метою яких було дати слухачам можливість зібрати в одне ціле всі знання, які вони отримали, а викладачам зрозуміти на скільки зрозуміло, повно та якісно ними було викладено матеріал на курсах. На экзаменах були присутні представники від губернських та повітових управлінь, агрономи з сусідніх повітів, а також представники з сусідніх губерній, які приїжджали з метою ознайомлення постановки справи на курсах. Особам, які успішно пройшли экзамени видавалися сертифікати.

Навчальний курс закінчувався завжди екскурсією у супроводі викладачів до взірцевих маєтків та установ – Майнівської сільськогосподарської школи, маєтку А.А. Райковичів, саду Майера і Крістера, землеробського синдикату, хімічної лабораторії і Ентомологічної станції. У 1909 р. слухачі курсів відвідали зразковий маєток Воздвиженського Трудового братства м. Янполь Чернігівської губернії, 1910 р. від 28 червня до 5 липня – Майнівську сільськогосподарську школу та маєток А.А. Рокосович, де слухачі курсів мали змогу побачити швіцьку та симентальську породи великої рогатої худоби, ознайомитися з технологією вирощування племінних телят, організацією ведення молочного господарства, розведення коней та племінного птахівництва.

Матеріалу отриманого сільськими жителями, які часто не бачили нічого окрім свого та суміжних сіл було більш ніж достатньо [1, с. 337–356; 8, с. 360–372].

Слід зазначити, що по закінченню курсів слухачі отримували безкоштовно посібники з предметів, які ними було прослухано. Кількість посібників, які видавалися слухачам становила близько 20 примірників книг із землеробства, тваринництва, молочної справи, садівництва, бджільництва і кооперації. Для слухачів курсів, які вивчали «Садівництво» Департамент Землеробства щороку надсилав набори інструментів (ножівки, ножі обрізочні та окулірувальні, граблі, лопати) для безкоштовної роздачі. У 1910 р. усі слухачі-садоводи, що пройшли экзамени отримали по 2-3 інструменти.

Питання, що стосувалися навчання на курсах, вирішувалися Радою курсів, яка складалася з лекторів під головуванням завідуючого курсами – губерньського агронома.

Курси з кожним роком удосконалювалися. Впродовж трьох років (1908-1910 рр.) Чернігівські курси показали життєздатність та необхідність, тому з 1910 р. Губерньським земством було вирішено зробити їх постійними.

Висновки. Отже, на території Чернігівщини на початку ХХ ст. було організовано сільськогосподарські курси, зміст навчання яких мав практичну спрямованість; практична підготовка поєднувалася з теоретичним курсом. Організовували їх губерньська та повітові земські агрономічні служби, сільськогосподарські товариства, а фінансували Департамент землеробства та земства. Навчальні програми і плани були орієнтованими, враховували особливості регіону, його спеціалізацію, потреби. Основними принципами при проведенні занять були доступність викладу матеріалу для слухачів, широке використання наочності як у вигляді демонстрації окремих сільськогосподарських знарядь, таблиць, графіків, так і шляхом організації екскурсів до зразкових господарств. Особлива увага приділялась практичним заняттям, на яких слухачі мали нагоду власноруч виконати окремі технологічні операції [9]. Чернігівські сільськогосподарські курси частково задовольняли потребу великих приватних землевласників у працівниках сільськогосподарської галузі. Важливу роль у розвитку науково-дослідної роботи та підготовці спеціалістів з молочної справи у Чернігівській губернії відіграв відомий учений А.А. Калантар.

Список використаних джерел та літератури

1. Иванов С. И. Районные (губернские) и местные (сельские) сельскохозяйственные курсы в Черниговской губернии и их значение в деле распространения знаний по улучшению животноводства. *Труды Всероссийского Съезда по вопросам массового улучшения скота*. С.-Петербург, 1910. С. 337–358.

2. Иванов С. И. Волостная выставка рогатого скота в Нежинском уезде Черниговской губ. и роль мелкорайонных выставок в деле массового

улучшения рогатого скота. *Труды Всероссийского Съезда по вопросам массового улучшения скота*. С.-Петербург, 1910. С. 325–336.

3. Давидов Р. Б. Очерки жизни и деятельности Ав. А. Калантара. Москва, 1959. 51 с.

4. Диланян З. Х. Аветис Айрапетович Калантар. *Сборник докладов Всесоюзной конференции по молочному делу, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Ав. А. Калантара*. Ереван : изд-во М-ва сел. х-ва Арм. ССР, 1960. с. 11-22.

5. Инихов Г. С. А. А. Калантар как пионер в научно-исследовательских работах в области молока и молочных продуктов. *Труды Всероссийского Съезда по вопросам массового улучшения скота*. С.-Петербург, 1910. С. 22–27.

6. Давидов Р. Б. А. А. Калантар об отечественном молочном животноводстве. *Труды Всероссийского Съезда по вопросам массового улучшения скота*. С.-Петербург, 1910. С. 27–34.

7. Риффесталь К. Х. Доклад съезду молочных хозяев. *Труды молочных хозяев Ярославской и Вологодской губерний*. Ярославль : типолитограф. Губ. зем. управы, 1899. С. 3–22.

8. Дахно М. И. Об организации регистрации улучшенного приплода крупного рогатого скота от казенных и земских производителей и об устройстве осмотров этого приплода. *Труды Всероссийского Съезда по вопросам массового улучшения скота*. С.-Петербург, 1910. С. 360–372.

9. Терлецька У. І. Сільськогосподарські курси, як засіб поширення сільськогосподарських знань у Чернігівській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 5. С. 177–181.

References

1. Ivanov, S. I. (1910). *Rayonnyye (gubernskiye) i mestnyye (selskiye) selskokhozyaystvennyye kursy v Chernigovskoy gubernii i ikh znachenіye v dele rasprostraneniya znaniy po uluchsheniyu zhivotnovodstva* [District (provincial) and local (rural) agricultural courses in the Chernigov province and their importance in disseminating knowledge on improving livestock]. *Trudy Vserossiyskogo Syezda po voprosam massovogo uluchsheniya skota* [Proceedings of the All-Russian Congress on the issues of mass improvement of livestock]. S.-Peterburg. 337–358. [in Russian].

2. Ivanov, S. I. (1910). *Volostnaya vystavka rogatogo skota v Nezhinskom uyezde Chernigovskoy gub. i rol melkorayonnykh vystavok v dele massovogo uluchsheniya rogatogo skota* [A volost exhibition of cattle in the Nezhinsky district of the Chernigov province. and the role of small-scale exhibitions in the matter of mass improvement of cattle]. *Trudy Vserossiyskogo Syezda po voprosam massovogo uluchsheniya skota* [Proceedings of the All-Russian Congress on the issues of mass improvement of livestock]. S.-Peterburg. 325–336. [in Russian].

3. Davidov, R. B. (1959). *Ocherki zhizni i deyatelnosti Av. A. Kalantara* [Essays on the life and work of Av. A. Kalantara]. Moskva. 51. [in Russian].

4. Dilanyan, Z. Kh. (1960). *Avetis Ayrapetovich Kalantar* [Avetis Ayrapetovich Kalantar]. Sbornik dokladov Vsesoyuznoy konferentsii po molochnomu delu. posvyashchenoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya professora Av. A. Kalantara [Collection of reports of the All-Union Conference on Dairy Affairs, dedicated to the centenary of the birth of Professor A. A. Kalantar]. Erevan : izd-vo M-va sel. kh-va Arm. SSR. 11–22. [in Russian].

5. Inikhov, G. S. (1910). *A. A. Kalantar kak pioner v nauchno-issledovatel'skikh rabotakh v oblasti moloka i molochnykh produktov* [A. A. Kalantar as a pioneer in scientific research in the field of milk and dairy products]. *Trudy Vserossiyskogo Syezda po voprosam massovogo uluchsheniya skota* [Proceedings of the All-Russian Congress on the issues of mass improvement of livestock]. S.-Peterburg. 22–27. [in Russian].

6. Davidov, R. B. (1910). *A. A. Kalantar ob otechestvennom molochnom zhitovnodstve* [Kalantar about domestic dairy farming]. *Trudy Vserossiyskogo Syezda po voprosam massovogo uluchsheniya skota* [Proceedings of the All-Russian Congress on the issues of mass improvement of livestock]. S.-Peterburg. 27–34. [in Russian].

7. Riffestal, K. Kh. (1899). *Doklad syezdu molochnykh khozyayev* [Report to the Congress of Dairy Masters]. *Trudy molochnykh khozyayev Yaroslavskoy i Vologodskoy guberniy* [Proceedings of dairy farmers in the Yaroslavl and Vologda provinces]. Yaroslavl : tipolitografiya Gubernskoy zemskoy upravy. 3–22. [in Russian].

8. Dakhno, M. I. (1910). *Ob organizatsii registratsii uluchshennogo priploda krupnogo rogatogo skota ot kazennykh i zemskikh proizvoditeley i ob ustroystve osmotrov etogo priploda* [On the organization of registration of improved offspring of cattle from state and zemstvo bulls and on the organization of inspections of this offspring]. *Trudy Vserossiyskogo Syezda po voprosam massovogo uluchsheniya skota* [Proceedings of the All-Russian Congress on the issues of mass improvement of livestock]. S.-Peterburg, 360–372. [in Russian].

9. Terletska U. I. (2014). *Silskohospodarski kursy, yak zasib poshyrennia silskohospodarskykh znan u Chernihivskii hubernii naprykintsi KhIKh – na pochatku XX st.* [Agricultural courses as a means of spreading agricultural knowledge in the Chernihiv province at the end of the nineteenth and early twentieth centuries]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy* [Bulletin of the National Defense University of Ukraine]. 5. 177–181. [in Ukrainian].

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 04.06.2018 р.